Електронне наукове фахове видання "Ефективна економіка" включено до переліку наукових фахових видань України з питань економіки

Ефективна ЕКОНОМІКА

Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет

№ 2, 2011 Назад Головна

УДК 338.45

О.А. Гавриш,
проф. д.т.н., Національний технічний університет України «КПІ»
С.М. Савченко,
ст. викладач, Національний технічний університет України «КПІ»

ІННОВАЦІЙНИЙ ЧИННИК КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ МАШИНОБУДІВНИХ ПІДПРИЄМСТВ

Анотація. *У статті проаналізовано інноваційні аспекти конкурентоспроможності українських машинобудівних підприємств. Виявлено недостатнє використання інноваційного чинника конкурентоспроможності підприємств українського машинобудівного комплексу. Внаслідок цього їх конкурентоспроможність може бути забезпечена лише в сфері слабої (цінової) конкуренції.*
Ключові слова. *Інновації, сильна конкуренція, слаба конкуренція, конкурентоспроможність*

Summary. *The innovative aspects of Ukrainian machine-building enterprises competitiveness are analyzed in the article. It is found out the insufficient use of innovative factor of competitiveness by enterprises of Ukrainian machine-building complex. Hereupon their competitiveness can be well-to-do only in the sphere of weak (price) competition.*
Key words. *Innovations, weak competition, strong competition, competitiveness*

Вступ. Розглядаючи конкурентоспроможність підприємства чи галузі, не можна оминути увагою її дуалістичний характер. Адже існує два полюси «привабливості» ринкових пропозицій: за ціною та за якісно-технічними характеристиками продукції. Відповідно, підприємство може бути конкурентоспроможним за ціною, за якісно-технічними характеристиками продукції та одночасно і за ціною і за якісно-технічними характеристиками продукції.

Однак у випадку продукції машинобудування ціновий фактор, хоч і відіграє певну роль, проте, вплив його, на наш погляд, значно менший, ніж для інших галузей. Адже машинобудування – це галузь, яка постачає обладнання, що є технологічною основою виробництва для інших галузей. Покупці продукції машинобудівних підприємств, купуючи устаткування, фактично, здійснюють довгострокові інвестиції у власні технології і, на наш погляд, в даному випадку логічно вважати більш важливим, з їх точки зору, відповідність придбаного устаткування передовим технологіям, які застосовуються в їх галузі, ніж ціна. Хоча повністю ігнорувати ціновий фактор не можна і у випадку продукції машинобудування, але більш важливим для забезпечення конкурентоспроможності зазначених підприємств є інноваційний чинник. Саме інноваційна активність машинобудівного підприємства є запорукою його тривалої конкурентоспроможності.

Слід зазначити, що інноваційні процеси у машинобудуванні є предметом активного дослідження науковців, свідченням чого є низка наукових праць з даної проблематики [1, 7-12]. Однак інноваційна діяльність машинобудівних підприємств в контексті конкурентоспроможності в фаховій літературі досліджена недостатньо.

Постановка задачі. Оцінити ступінь задіяння інноваційного чинника українськими машинобудівними підприємствами для забезпечення своєї конкурентоспроможності.

Виклад основного матеріалу. Дуалістичний характер конкурентоспроможності підприємства знайшов своє відображення і розвиток в теорії конкуренції М. Сторпера. На його думку, для підтримки конкуренції на високому рівні необхідно виробляти не тільки продукти, які б коштували дешевше, ніж продукти фірм-конкурентів, але і продукти, які б відрізнялися більшою інноваційністю характеристик. Виходячи з цього, конкуренцію він розділяє на два типи [14]: 1) сильна конкуренція між якісно-конкурентними фірмами («strong competition» between «quality-competitive» firms); 2) слабка конкуренція між цінно-конкурентними фірмами («weak competition» between «price-competitive» firms). М. Сторпер робить важливий висновок, що прибутки у випадку, коли підприємство якісно-конкурентоспроможне є набагато вищі за прибутки ціново-конкурентного підприємства [14,с.19]. На сучасному етапі, як справедливо зауважує Антонюк Л,. все більшої ваги у світовій конкурентоспроможності набувають нецінові фактори, з яких найважливішого значення має якість товару, його новизна, наукомісткість та інтелектомісткість виробів [1, с.14].

Важливо відзначити, якщо підприємство забезпечує привабливість своїх ринкових пропозицій виключно за ціною, то часовий горизонт такої конкурентоспроможності є досить коротким. Адже, як уже вказувалося, продукція машинобудування є основою технологій підприємств покупців. Останні, якщо придбають устаткування, виходячи виключно з ціни, також можуть бути тільки ціново-конкурентними. Інші конкуренти підприємств-покупців, які придбають інше устаткування, хоч і вище за ціною, але більш ефективне у технологічному плані, рано чи пізно зможуть запропонувати своїм покупцям аналогічну за ціною (або навіть нижчу) і таку саму (або вищу) за якістю продукцію. Тому в подальшому підприємство-покупець відмовиться від привабливої за ціною, але непривабливої за технологічним рівнем продукції, інакше його конкурентоспроможність знизиться. Така ситуація призводить до того, що машинобудівна продукція, приваблива тільки за ціною, не може бути конкурентною тривалий час.

Проаналізуємо сучасний стан інноваційних та інформаційних процесів на підприємствах машинобудівного комплексу (МБК). Адже саме означені процеси формують основу інформаційно-інноваційного механізму конкурентоспроможності, нормальна робота якого, в свою чергу дає підстави вважати, що підприємства будуть конкурентоспроможними не лише в поточному періоді, а й у перспективі.

Дослідимо інноваційну активність підприємств МБК, показники якої наведено в табл. 1.

Таблиця 1. Характеристики інноваційної активності машинобудівних підприємств у 2005-2009 рр.

Показники	2005	2007	2008	2009
Кількість підприємств	1793	1809	1888	1925
Здійснювали інноваційну діяльність, од.	394	421	400	406
Питома вага інноваційно-активних підприємств, %	20,18	23,27	21,20	21,1
У тому числі витрачали кошти на				
внутрішні НДР	169	161	152	142
зовнішні НДР	н/д	57	56	54
придбання машин, обладнання та програмного забезпечення	174	224	230	208
інші зовнішні знання	н/д	46	42	31
навчання та підготовку персоналу	н/д	н/д	81	99
ринкове запровадження інновацій	н/д	н/д	63	54
інші цілі	73	171	88	70

Джерело: Власні розрахунки згідно: [3-6]

Згідно даних, наведених у табл. 1 потрібно відзначити, що тільки 21.1% підприємств МБК є інноваційно активними (в цілому по промисловості 9,1%). Для порівняння у розвинутих країнах більше половини підприємств займаються інноваційною діяльністю [13]. Слід відзначити зменшення інноваційно активних підприємств як по промисловості в цілому, так і по машинобудуванні. Особливо негативним процесом є зменшення кількості підприємств, які витрачають кошти на власні дослідження і розробки. Такі підприємства мають певні переваги перед тим, які закуповують готові технології з-за кордону, так як останні впроваджують далеко не найновіші (в світовому масштабі) технологічні новинки. По машинобудуванню спостерігалося незначне збільшення кількості підприємств, що здійснюють власні дослідження і розробки.

У 2009 році на виконання Указу Президента України щодо вдосконалення системи управління у сфері інноваційної діяльності та оцінки наявного технологічного потенціалу виробництва конкурентоспроможної високотехнологічної продукції та послуг Державним комітетом статистики України за формою №1-технологія було проведено статистичне спостереження юридичних осіб усіх організаційно-правових форм господарювання, які виконували роботи в галузі переробної промисловості (незалежно від основного виду діяльності), кількість яких становила 7639 підприємств [6].

Дані стосовно техніко-технологічного рівня виробництва показують, що майже 45% підприємств переробної промисловості застосовують технології, вік яких складає до 10 років, 37% – від 11 до 30 років, майже 6% підприємств не визначили вік технологій свого виробництва.

Більшість підприємств, які застосовують технологічні процеси, середній вік яких не перевищує 5 років (23,9%), працюють у сфері виробництва харчових продуктів та напоїв. При цьому, найвища частка таких підприємств у загальній кількості підприємств (46,2% підприємств виду діяльності) – серед виробників офісного устаткування та електронно-обчислювальних машин, біля 30% – у виробництві меблів, гумових та пластмасових виробів, медичної техніки, вимірювальних засобів, оптичних приладів та устаткування, годинників, виробництві іншої продукції, 27,8% – у виробництві автомобілів, причепів та напівпричепів, 25,6% – паперової маси, паперу, картону та виробів з них, біля 24% – у виробництві готових металевих виробів та металургійному виробництві [6].

Серед видів економічної діяльності, серед яких значна частина припадає на тих, хто працює з найстарішими технологіями, слід зазначити виробництво коксу, продуктів нафтопереробки (36,4% підприємств виду діяльності) та виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції (27,8%), металургійне виробництво (20,8%) [6].

У період 2005–2007рр. 46,9% загальної кількості підприємств впроваджували машини та обладнання для власних технологічних процесів. У кожному з видів їхньої діяльності від 36% (виробництво шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів) до 78% підприємств (виробництво тютюнових виробів) поновлювали власні виробничі потужності. При цьому лише 9,7% [6] підприємств повідомили про наявність в їх виробництві щонайменше однієї з передових промислових технологій.

Найпоширенішими передовими технологіями, що застосовуються вітчизняними виробниками, є: автоматизовані проектування та конструювання, локальна мережа для проектування та виробництва, технології виробництва продукції кінцевої форми, гнучкі виробничі системи, комп'ютери, що використовуються для контролю в цеху та програмовані логічні контролери.

Більшість підприємств використовують лише одну технологію з вказаного переліку. Частка підприємств, які одночасно використовують три і більше передові промислові технології, становлять лише 3,5% (або 270 підприємств), з яких лише десять – понад 10 технологій [6].

Найбільша частка підприємств, які вдосконалюють (самостійно покращують) наявні технології, припадає на сферу виробництва офісного устаткування та електронно-обчислювальних машин – 46,7% підприємств. Слід зазначити, що підприємства цього виду діяльності найбільш активно переходять на використання передових промислових технологій, оскільки біля половини з них мають технологічні процеси, вік яких не перевищує 5 років

Із загальної кількості обстежених підприємств лише 21,1% виробників промислової продукції повідомили про те, що планують протягом 2009–2011рр. заміну існуючих технологій на передові. Переважна більшість з них (від 80% до 100% підприємств виду діяльності) готові лише до незначних змін (до 25%) [6]. Разом з тим, понад 30% підприємств з виробництва офісного устаткування та електронно-обчислювальних машин, а також половина підприємств з виробництва тютюнових виробів планують замінити існуючі технології на передові на 26–75%.

Основний фактор, що перешкоджав провадженню передових технологій, – обмеженість фінансування, про що зазначили 44% підприємств. Майже в однаковій мірі заважали впроваджувати передові промислові технології такі фактори як низькокваліфікований персонал (3,4%), неспроможність керівників різного рівня оцінити нові технології (4,9%), організаційні та правові проблеми (5,2%) та відсутність науково-технічної підтримки з боку інших організацій (4,2%) [6].

Із загальної кількості підприємств лише 4,5% випускали високотехнологічну продукцію (за переліком високотехнологічних товарів, гармонізованим з переліком, прийнятим у країнах ОЕСР), обсяг чистої виручки від реалізації якої склав лише 2,6% від загального обсягу реалізованої обстеженими підприємствами продукції. При цьому лише 6,7% підприємств запланувало в період 2009-2011рр. освоєння нової для підприємства високотехнологічної продукції.

Експорт високотехнологічних товарів здійснювали 2,2% обстежених підприємств переробної промисловості, загальний обсяг яких становив 55% реалізованої українськими виробниками високотехнологічної продукції.

Із загальної кількості обстежених підприємств лише 10% мають системи управління якістю, яка відповідає вимогам стандарту ISO 9000, серед яких 21,6% здійснюють виробництво харчових продуктів, 14,7% – випускають машини та устаткування; 2,2% – сертифікат серії ISO 14000, більша частина яких – підприємства хімічної промисловості, з виробництва машин та устаткування, харчових продуктів та напоїв [6].

Оцінимо питому вагу інноваційних підприємств у машинобудуванні порівняно з промисловістю у цілому (рис.1).

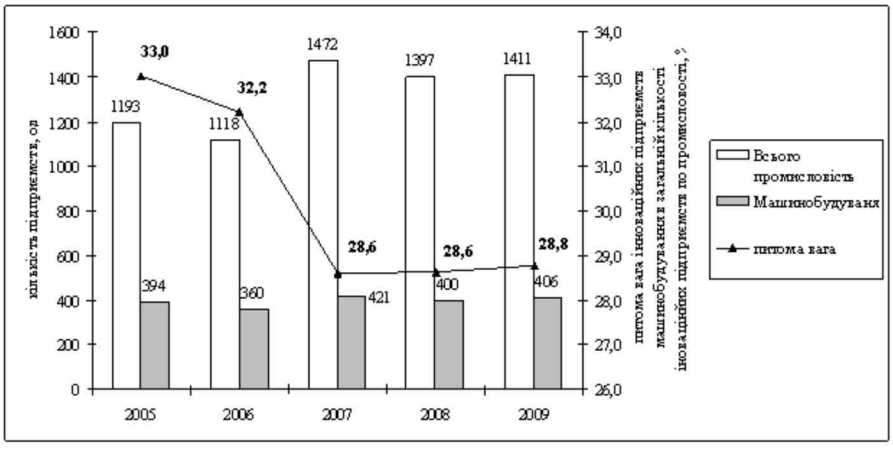

Рис.1. Питома вага інноваційно-активних підприємств у машинобудуванні та промисловості України у цілому

Джерело: побудовано автором згідно: [3-5]

Як бачимо з рис. 1, тенденції щодо інноваційної активності у машинобудуванні не можна вважати позитивними. Дана галузь втрачає свою центральну роль в інноваційному процесі по промисловості в цілому. Якщо у 2005 році інноваційно активні підприємства у машинобудуванні становили 33% всіх інноваційно-активних промислових підприємств, то у 2008-2009 роках питома вага інноваційно-активних машинобудівних підприємств складала вже 28,6-28,8% усіх інноваційно-активних промислових підприємств.

Для забезпечення конкурентоспроможності важливою є не інноваційна діяльність сама по собі, а її практичний вихід: інноваційна продукція, причому саме така, яка дасть можливість підприємству надати більш привабливі в порівнянні з конкурентами пропозиції. Для машинобудування це особливо важливо, так як продукція підприємств даної галузі є об'єктом інвестицій суб'єктів інших галузей, і від того, наскільки технологічно новою є продукція машинобудівних підприємств, багато в чому залежить своєрідна «якість» капітальних вкладень по економіці країни в цілому. У табл. 2 наведено дані щодо кількості підприємств, які реалізували інноваційну продукцію.

Таблиця 2. Кількість підприємств, які реалізували інноваційну продукцію, одиниць у 2006-2009 рр.

Показники	2006	2008	2009
Кількість підприємств	1784	1888	1925
Кількість підприємств, що реалізували інноваційну продукцію	326	327	323
З них			
Продукцію, що зазнала суттєвих технологічних змін або заново впроваджену	227	н/д	н/д
Удосконалену продукцію	132	н/д	н/д
Іншу інноваційну продукцію	49	х	
Продукція, що була новою для ринку	н/д	162	153
Продукцію, що була новою тільки для підприємства	н/д	222	231

Джерело: побудовано автором згідно: [3-5]

Дані, наведені в табл. 2 вказують, що вітчизняні машинобудівні підприємства зосереджують свої зусилля переважно у сфері «слабої» або цінової конкурентоспроможності. У 2008 році лише 50% машинобудівних підприємств з числа тих, які займалися інноваційною діяльністю випускали продукцію, що була новою для ринку. Це становить лише 8,5% усіх машинобудівних підприємств. У 2009 році частка таких підприємств знизилася до 47,3% інноваційних машинобудівних підприємств та до 7,9% усіх машинобудівних підприємств.

У ході обстеження потенціалу виробництва високотехнологічної промислової продукції [6] досліджувалося питання, яким методам впровадження передових промислових технологій віддається перевага. Відповіді надали 31,5%, або 2407 обстежених підприємств. Більше половини з них відзначили купівлю готового обладнання, чверть – вдосконалення наявних технологій. Інші – розробці якісно нових технологій (як самостійно, так і спільно з іншими підприємствами чи організаціями). Найменша кількість господарюючих суб'єктів орієнтуються на придбання ліцензій.

На рис.2 наведено динаміку питомої ваги підприємств, що реалізували інноваційну продукцію по галузі машинобудування та промисловості у цілому.

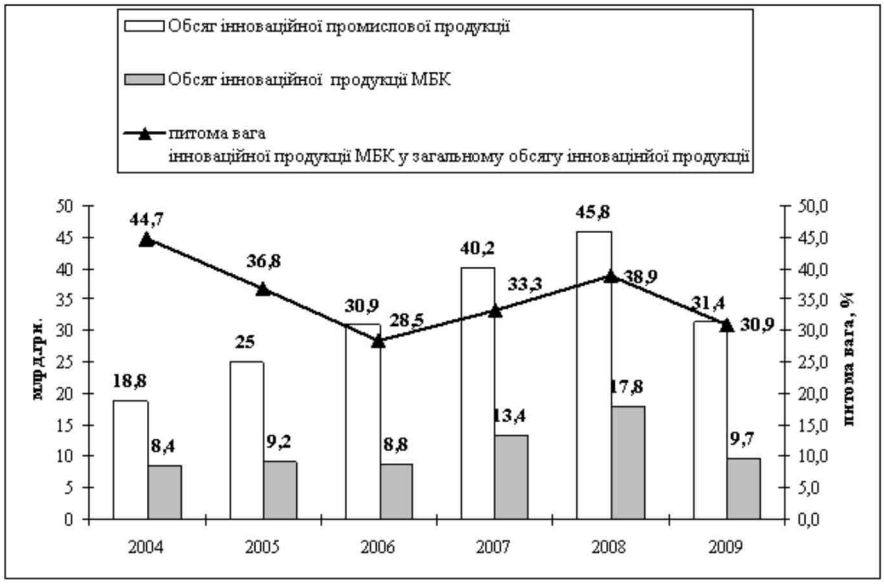

Рис.2 Питома вага інноваційної продукції МБК у загальному обсязі інноваційної продукції по промисловості України

Джерело: побудовано автором згідно власних розрахунків

Як бачимо з даного рисунку, в 2009 році відбулося суттєве зниження питомої ваги машинобудування у загальному обсязі реалізованої інноваційної продукції по промисловості України. При цьому питома вага інноваційної продукції МБК у загальному обсягу інноваційної продукції зменшилася з 38,9% до 30,9%.

Це також вказує на низьку конкурентоспроможність підприємств МБК у сфері «сильної конкуренції». Адже остання може бути забезпечена лише за рахунок інноваційної продукції, причому не новою для підприємства, а новою для ринку.

За ступенем новизни інноваційної продукції слід відзначити певну позитивну тенденцію: у 2008 році обсяг інноваційної продукції, нової для ринку, становив 40,4%, а у 2009 році даний показник збільшився до 53,8% [4, с.244]. Але підвищення питомої ваги інноваційної продукції, нової для ринку, відбулося на фоні різкого зниження загального обсягу інноваційної продукції. Та й показник 53,8% все рівно є низький для того, щоб можна було говорити про реальну конкурентоспроможність вітчизняного машинобудівного комплексу в цілому в сфері «сильної конкуренції». Радше, такі спроби здійснюють окремі підприємства.

Ступінь новизни інновацій можна, на наш погляд, наближено оцінити за ступенем інноваційної продукції в тому розрізі, в якому існують статистичні дані та за експортом інноваційної продукції за межі України.

Відповідні дані наведено в табл. 3.

Таблиця 3. Реалізація інноваційної продукції підприємств машинобудування у вартісному вираженні, млрд. грн.

Показники	2005	2006	2007	2008	2009
Обсяг інноваційної продукції	9,2	8,8	13,4	17,8	9,7
у відсотках до реалізованої продукції	18,2	14,8	15,6	16,8	13,0
Продукція реалізована за межі України	6,3	3,4	5,62	8,2	6,5
Питома вага інноваційної продукції, реалізованої за межі України по промисловості, % загального обсягу інноваційної продукції промисловості	50,0	41,4	36,5	51,6	42,0
Питома вага інноваційної продукції, реалізованої за межі України по МБК, % загального обсягу інноваційної продукції МБК	68,5	38,6	41,9	46,1	67,0

Джерело: побудовано автором згідно: [3-5]

Згідно даних, які наведені у табл. 3, можна зробити висновок щодо підвищення питомої ваги інноваційної продукції машинобудування, яка експортується у загальній інноваційній продукції підприємств МБК. Однак, знову ж це відбувається на фоні значного зменшення обсягу експорту інноваційної продукції МБК у вартісному вираженні. Крім того, зазначимо, що експорт продукції МБК здійснюється переважно до Росії та інших країн СНД, де вітчизняні машинобудівні підприємства є знову ж таки конкурентоспроможними в сфері цінової конкуренції.

Оцінимо співвідношення витрат на власні дослідження та розробки та їх придбання (рис.3).

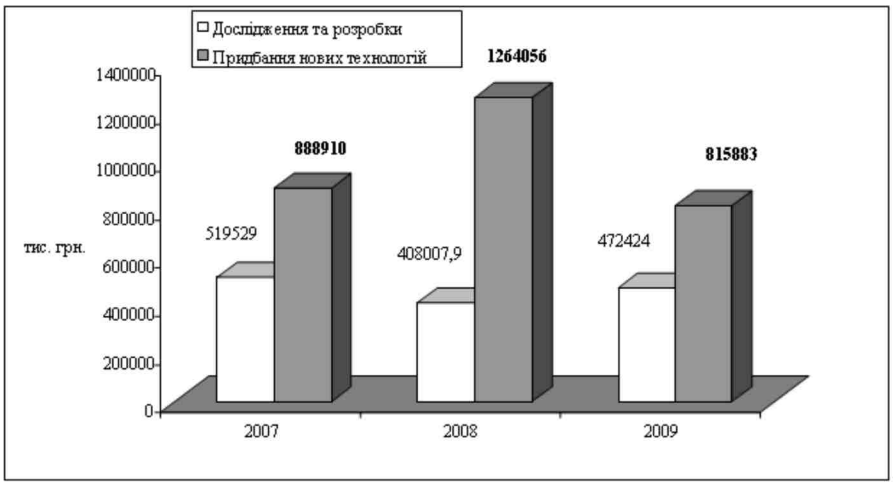

Рис.3. Обсяги витрат на дослідження і розробки та придбання нових технологій у машинобудуванні

Джерело: побудовано автором згідно: [3-5]

Як бачимо з рис.3 обсяг фінансування витрат на власні дослідження і розробки підприємств МБК є значно нижчим, ніж витрати на придбання нових технологій. Така тенденція не може не насторожувати, так як переважання росту витрат на придбання готових нових технологій над витратами на власні дослідження і розробки вказує на низьку ефективність останніх у плані результату: нової технології, яка призведе до виробництва інноваційної продукції.

Розглянемо джерела фінансування інноваційної діяльності машинобудівних підприємств. У даній сфері спостерігається значна замкнутість на власне фінансування (рис.4).

Роль власних джерел у фінансуванні інноваційної діяльності підприємств МБК достатньо висока – 76%. Це можна вважати природнім, так як інновації відзначаються значно вищим ризиком, тому є менш привабливі для зовнішніх інвесторів. Однак низька питома вага бюджетів (4%) у фінансуванні інноваційної діяльності підприємств МБК не може бути оцінена позитивно, так як держава повинна більше спрямовувати реальних зусиль на підтримку інноваційної діяльності, особливо підприємств МБК, а не декларативно заявляти про перехід на інноваційний шлях розвитку економіки.

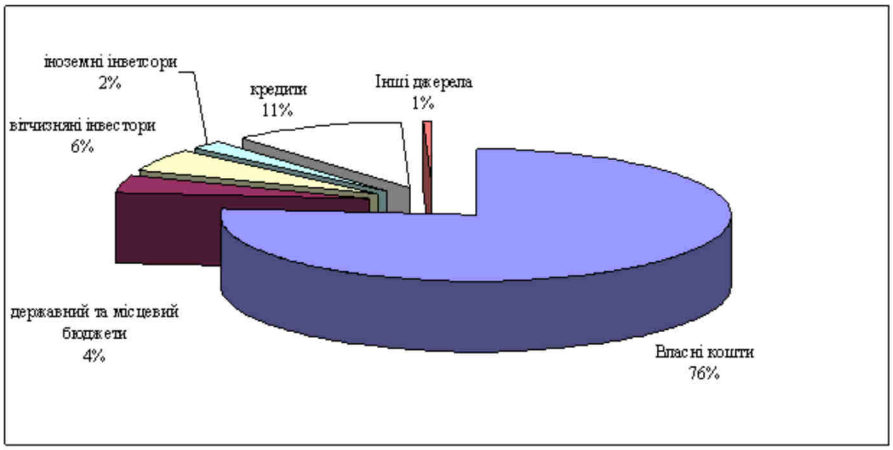

Рис.4. Питома вага джерел фінансування інноваційної діяльності підприємств МБК в Україні у 2009 році

Джерело: побудовано автором згідно: [3, с. 207]

Отже для забезпечення фінансовими ресурсами інноваційної діяльності машинобудівних підприємств успішність їх діяльності є ще більш важливою, ніж для фінансуванні інвестицій в основний капітал. Утворюється замкнутий цикл: конкурентоспроможність машинобудівні підприємства можуть підвищити лише за рахунок активізації інноваційної діяльності, але для фінансування останньої необхідно успішно функціонувати на ринку, так як фінансове забезпечення підприємство отримує за рахунок власних джерел. Існують певні резерви у фінансуванні інноваційної діяльності у вигляді венчурних інвестицій з вітчизняних та іноземних джерел, але для їх використання необхідно, насамперед, ефективно організувати процес генерування інновацій на підприємстві та їх подальше впровадження з тим, щоб забезпечити практичний вихід інновацій: високу конкурентоспроможність підприємства в сфері «сильної» конкуренції.

Висновки. Таким чином за результатами аналізу використання машинобудівними підприємствами інноваційного чинника для забезпечення конкурентоспроможності можна констатувати наявність двох негативних моментів:

1) зменшення питомої ваги інноваційної продукції машинобудівних підприємств у інноваційній продукції по промисловості в цілому, що означає інвестування підприємствами інших галузей у обладнання виготовлене іноземними. Отже інноваційний процес на машинобудівних підприємствах інформаційно слабо пов'язаний з ринковими потребами в устаткуванні підприємств-споживачів і не забезпечує конкурентоспроможність українських підприємств порівняно з зарубіжними фірмами;

2) використання машинобудівними підприємствами значної кількості винаходів, корисних моделей та промислових зразків створених у результаті інноваційної діяльності не самими машинобудівними підприємствами а іншими суб'єктами господарювання. Це вказує на недостатню глибину інноваційних процесів, які більше концентруються навколо незначних вдосконалень, а не на «глибоких» інноваціях, які призводять до створення об'єктів промислової власності. Останнє вказує на зменшення можливостей для підвищення конкурентоспроможності у сфері «сильної» конкуренції.

Таким чином можна зробити загальний висновок про недостатність використання інноваційного чинника машинобудівними підприємствами. Без нього, забезпечення конкурентоспроможності українського машинобудівного комплексу в сфері «сильної» конкуренції є неможливим. Звичайно, існує певна проблема у

недостатності фінансування інноваційної діяльності. Однак, на наш погляд, неправомірно зводити проблему низького ступеня використання інноваційного чинника для конкурентоспроможності українськими машинобудівними підприємствами лише до браку коштів. Має змінитися філософія господарювання самих машинобудівних підприємств, яка має максимально концентруватися навколо інноваційної діяльності, на основі якої лише і можлива тривала конкурентоспроможність. Розробка практичних механізмів перебудови діяльності машинобудівних підприємств в означеному напрямі і становить перспективний напрям подальших досліджень забезпечення конкурентоспроможності українського МБК не лише у ціновій сфері, а й у сфері технологій, тобто сфері «сильної» конкуренції.

Список використаних джерел

1. Антонюк Л. Л. Конкурентоспроможність національної економіки в умовах глобалізації: Автореф. дис... д-ра екон. наук: 08.05.01 / Київський національний економічний ун-т. — К., 2004. — 32с.
2. Кротков А.М. Конкурентоспособность предприятия: подходы к обеспечению, критерии, методы оценки / А.М.Кротков, Ю.Я. Еленева. // Маркетинг в России и за рубежом. – 2001. – № 6. – С. 59-68.
3. Наукова та інноваційна діяльність в Україні . Стат.зб. за 2007 рік– К.: ДП „Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України”, 2008. – 361 с.
4. Наукова та інноваційна діяльність в Україні за 2009. Стат.зб. – К.: ДП „Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України”, 2010. – 347 с.
5. Науково-технічна діяльність - http://ukrstat.gov.ua/control/uk/localfiles/display/operativ/operativ2009/ni/ntd/ntd_u/ntd2009_u.htm
6. Обстеження потенціалу виробництва високотехнологічної промислової продукції за період 2005-2007рр. - // http://www.ukrstat.gov.ua/.
7. Сторожилова У.Л. Забезпечення конкурентостійкості підприємства через інноваційно-інвестиційний механізм: Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.06.01 / У.Л. Сторожилова; Укр. держ. акад. залізн. трансп. — Х., 2006. — 19 с.
8. Хамел Г., Прахалад К. К. Конкурируя за будущее.Создание рынков завтрашнего дня/ Пер. с англ /Г. Хамел, К. К. Прахалад. – - М.: ЗАО «Олимп—Бизнес», 2002. — 288 с.
9. Харитонова О.С. Економічна стійкість підприємства як основа забезпечення його конкурентоспроможності: автореф. дис... канд. екон. наук: 08.00.04 / О.С. Харитонова; Східноукр. нац. ун-т ім. В.Даля. — Луганськ, 2008. — 18 с.
10. Харів П.С. Активізація інноваційної діяльності промислових підприємств регіону: Моногр. / П.С. Харів, О.М. Собко — Т.: Екон. думка, 2003. — 180 с.
11. Шандрова Н.В. Розробка механізму управління стійким розвитком підприємств машинобудування // Актуальні проблеми економіки. – 2007. – №2 (68). – С. 101–105.
12. Шапуров О.О. Стан і тенденції розвитку машинобудування / О. Шапуров // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – №3. – С. 57–63.
13. Innovative Clusters Drivers of National Innovation Systems http://browse.oecdbookshop.org/oecd/pdfs/browseit/9201081E.PDF
14. Storper M. The Regional World: Territorial Development in Global Economy / M. Storper . N.Y.; Guilford Press, 1997. – 338 p.

368 poligrafua 581 PORT bigmir)net 558 352

ТОВ "ДКС Центр"